

Həsən bəy Zərdabinin hekayə yaradıcılığının bilinməyən tərəfləri

Həsən bəy Zərdabi (1842-1907) ilk milli Azərbaycan qəzeti “Əkinçi”nin (1875-1877) yaradıcısı və redaktoru olmuşdur. XIX əsrin sonlarında onun yaradıcılığı müasirlərinin diqqətini cəlb etmiş, darvinist alim haqqında yüksək fikirlər söyləmişlər. O “millət atası”, “xeyirxah insan”, “xeyriyyəçi”, “imkansızların və kimsəsizlərin imdad yeri” və s. etiketlər qazanmışdır. Onun həyatı və yaradıcılığının öyrənilməsi sahəsində inqilabdan (1920) sonra ilk ciddi addimlar atıla da, Azərbaycan ikinci dəfə (1991) müstəqillik qazandıqdan sonra yaradıcılığı daha geniş tədqiqat obyekti olmuşdur. Filosoflarımız Ziyəddin Gəyüşov, İzzət Rüstəmov, filoloq alımlar Əziz Mirmədov, Şamil Qurbanov, Hidayət Əfəndiyev, Altay Məmmədov, Veli Məmmədov və başqaları Zərdabinin həyatı, fəaliyyəti və publisistikası haqqında dəyərlə kitab, monoqrafiya və məqalələr yazıb çap etdiriblər.

H.Zərdabinin hekayələri haqqında nisbətən geniş məlumatları professor Hidayət Əfəndiyevin “M.F.Axundov realist-satirik nəşrinin davamçıları” (Bakı, Azərnəşr, 1974) və ədəbiyyatşunas alım, yazıçı-dramaturq Altay Məmmədovun “Azərbaycan hekayəsi” (Bakı, Yazıçı, 1964) adlı əsərlərindən alırıq.

Hidayət Əfəndiyev sözü gedən kitabında yazır: “...Axundovdan sonrakı dövr ədəbiyyatımızda ilk dəfə bədii nəşr janrına ciddi əhəmiyyət verən və onun inkişafı yolunda çalışan Zərdabi olmuşdur” (səh.6). H.Zərdabinin görkəmli tədqiqatçılardan olan professor Əziz Mirmədov da H.Əfəndiyevin fikirlərini genişləndirərək yazır: “...Azərbaycan xalqı bu illərdə böyük Mirzə Fətəli Axundovun bir sıra leyaqətli, mübariz xələfini yetirib ərsəyə gətirdi ki, onların sırasında birinci Azərbaycan qəzətinin banisi və redaktor Həsənbəy Məlikov Zərdabinin surəti əzəmətlə ucalır” (“Əkinçi”, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1979, səh.4.).

Altay Məmmədov isə monoqrafiyada yazır: “H. Zərdabinin “Əkinçi”də dərc olunan “Cənab palto” (23 avqust 1876), “Qafqaz köçəriləri haqqında” (8 sentyabr 1876), “Mənim vaqıım” (14 aprel 1876) yazılarında nəşr ünsürləri, xüsusən kiçik epik janrı xas olan ünsürlər özünü göstəridi”. (səh.33)

Hidayət Əfəndiyev kitabında “Köçəri zindəganlığı” hekayəsini geniş təhlil edərək bu nümunə haqqında “Aldanmış kəvəkib”dən sonra yaranmış ilk mətbə bədii nəşr əsəridir”, - deyir və H. Zərdabını “bir ədib, istedadlı bir hekayənəvis” kimi qiymətləndirir.

Biz “Əkinçi”ni nəzərdən keçirərkən 14 aprel 1877-ci il tarixli 8-ci nömrəsində “Filan” novellasi ile rastlaşdıq.

Tədqiqatçı alımlar H.Əfəndiyev və A.Məmmədovun ədəbiyyatşunaslara ipucu verməsi, bizi araşdırmaımızı davam etdirməyə sövg etdi.

2016-ci ildə H.Zərdabinin “Seçilmiş məqalələri və məktubları” 7 il müddətinə indiki “Əkinçi”nin redaktoru, şair-publisist İşaməddin Əhmədov tərəfindən rus dilindən tərcümə edilərək nəşr olundu. (Həsən bəy Zərdabi. Seçilmiş məqalələri və məktubları. Bakı, “Zərdab LTD” MMC. 2016. 912 səh.). Kitabın məsləhətçisi şairə-ədəbiyyatşunas alım, filologiya elmləri doktoru Sona xanım Vəliyeva, ideya müəllifi fəlsəfə doktoru Lütfəli Babayev, redaktoru və rəyçisi Əməkdar jurnalist Tahir Aydinoğludur.

H.Zərdabinin Bakıda rus dilində çıxan “Kaspi” qəzeti 1881-1895-ci illərdə sürgündə olduğu Zərdabdan göndərdiyi və “Zərdabdan məktublar” başlığı altında dərc olunan məqalə və müxbir məktublarını, həmçinin Bakıya köçəndən sonra “Kaspi” qəzeti redaktoru işlədiyi illərdə həmin qəzetdə və eləcə də “Qafqaz” qəzeti “Trudi Kavkazkoqo obhestva selskoqo xozu” nəşrində dərc olunan məqalələrini və məktublarını oxuyarkən bir çox nəşr nümunələrinə rast gəldik. Bu məktublarda zülm və istismara, mövhümata, geriliyə, qaçaq-quldurluğa, təbiətə bigənlilik, əkinçiliyin xəstəlik törədən fəsadlarına məmurların etinəsizliyi və s. neqativ hallara kəskin hiddətini bildirən

H.Zərdabi nəzəri və publisist məqalələrlə yanaşı, mütəmadi olaraq bütün nömrələrində elmə, təhsilə, ədəbiyyat və incəsənətə, dilo və s. məsələlərə də xüsusi diqqət yetirir, elmi əhəmiyyət kəsb edən maarifləndirici məqalələr çap edirdi. Altay Məmmədovdan (“...yazılarda nəşr ünsürləri, xüsusən kiçik epik janrı xas olan ünsürlər özünü göstəridi”) fərqli olaraq professor H.Əfəndiyev yazır: “N.B.Vəzirov, Əsgərəğa Gorani, Əhsənül Qəvaid, Seyid Əzim Şirvanı kimi açıq fikirlər, tərəqqipərvər yazıçıların yeni heyat tərzi, yeni zövq, yeni ədəbi forma, yeni janr ugurundakı mübarizəsinə qəzetiñ redaktoru, görkəmli maarifçi, birinci Azərbaycan jurnalisti, darvinist alim Həsən bəy Zərdabi özü istiqamət verirdi” (səh.6). Altay Məmmədov araşdırmalarını davam etdirərək “Əkinçi” bağlandıqdan sonra Zərdabinin “Ziyayı-Qafqaziyyə”nin səhifələrində satirik hekayə ünsürlü yazılarına rast gəldiyini bildirir. Nümunə olaraq “Zərifə” (lətifə) ümumi başlığı altında “Düşüncəli olmaq”, “Cavabı fikirləşib vermək haqqında” (“Ziyayı-Qafqaziyyə”, 25 mart 1882) sərlövhəli

yazları adlı hekayə (24 aprel 1883) (bu hekayə “Əxtər və vəqt” qəzetiñdən götürülüb - B.B.) “Politika haqda ədəbi bir hekayə (“Ziyayı-Qafqaziyyə” 15 yanvar, 1884), “Lətayif” başlıqlı “Paho” adlı yazı (“Ziyayı-Qafqaziyyə”, 4 mart 1884), “Yoldaşlıq haqqında gülməli bir hekayə” (“Ziyayı-Qafqaziyyə” 30 mart 1884) əsərlərindən bəhs edir. Ədəbiyyatşunas alım bütün bunlarla yanaşı yazı ki, “...başlıqlı yazılarla da hiss olunur ki, redaksiya (“Ziyayı-Qafqaziyyə” - B.B.) öz qəzətini hekayəvari məqalələrlə daha oxunaqlı etməyə çalışmışdır” (səh.31). “Ziyayı-Qafqaziyyə”nin digər nəşrlərdən bir üstünlüyü də o idi ki, qəzetiñdə daha çox oxucu kütłəsi toplamaq üçün Zərdabinin başqa qəzetlərdə dərc olunan yazılarını təkrarən öz səhifələrində çap etdirməsiydi.

Təbiət təsviri ilə başlayan “Zərdab kəndi” hekayəsi “Kaspi” qəzetiñ 2 mart 1883-cü il (№24) tarixli nömrəsində çap olunubdur. “Baharın ətri gəlir. Daha saxta da yoxdur. Havada nəmişlik duyulur. Ağaclardan yaz şirəsi süzülür. Günəşli, küləksiz günlərdə isə əsl bahardır; qurbağalar, kərtənkələlər, ilanlar yarıyüxulu və zəifləmiş halda yuvalarından çıxırlar. Naqqa balığı da oyanıb və cəperə ilə balıq ovu mövsümü də başşa çatır”. XX əsrin 80-ci illəri Kür çayı boyunca düzənlənən bir Şirvan obasının yaz çağının mübarək gəlişinin şənинə söylənilən qulaq oxşar, insani təbiətin qoynuna səsləyən, sədəf kimi yan-yana düzülən sözlər oxucuda xoş ovqat yaradır. Mətnədə yaşanan cəmiyyətə bədii təsvir arasında kontrast vardır. Hekayədə daha sonra oxuyuruq: “Bir sözlə, bu gün sabah əsl yaz gələcək, otlar göyərəcək, ağaclar çiçək açacaq, torağaylar nəğmə oxuyacaq, qaranquşlar, bülbüllər və başqa qanadlılar, mömin qardaşlarının dili ilə desək, öz səhər duaları ilə doğmaqdə olan Güneş salamlayacaqlar” (səh. 44). Cəmiyyətə təbiətin harmoniyasının pozulmasını təbiət təsvirinin bu kimi və ya buna bənzər şəkildə mətnədə (əsasən də mətnin əvvəlində - B.B.) işlədilməsini XIX əsrin

sonu XX əsrin əvvəlləri yazıçılarımızın nəşr əsərlərində müşahidə edilir. O, görüb müşahidə etdiyi, içində olduğu, çevrəsində baş verənləri elmi-ədəbi-bədii düşüncəsindən gələnləri yazır. Yazırıdə publisist təbiətşunas alim kimi, fərqində deyildi ki, burada hekayə ünsürləri var və ya bu, hekayədir, yaxud felyeton, yoxsa novelladır. Bu və digər yazılarında kiçik epik janrı məxsus olan nəşr ünsürləri artıqlamasıyladır. Təbii ki, nəşr sözə qənaət üçün qısa hekayə yaxşı imkan yaradır.

Həsən bəy imzası ilə “Kaspi” qəzetiñ 1883-cü il (№121) tarixli nömrəsində monoloqa bənzer, mətni hadisəyə çevriləsi düşündürүcü yazı diqqətdən yayılmışdır. Cahillik, nəhaq qan tökmə, “barışq” üsulları, qan pulunun ölenin şəxsiyyətinə görə təyini, sünni-şio problemləri kimi məsələlər mətnin məzgini təşkil edir. Yumoristik tonda bu yazı canlı, inandırıcı, həyatı motivlərlə şərtləndiyi üçün məktub çərçivəsində çıxıbdır. İlk sətirlər əsərin kompozisiyasına orijinallıq gətirmişdir. Monoloqda acı rişxənd, istehzal gülüş də yox deyildir.

“Kaspi” qəzetiñ 1883-cü il 127-ci nömrəsində çap olunan yazını “Əhvalat” hekayəsi adlandırmışdır. Maraqlı süjet xətti olan yazı gözlənilməz nəqlə başlayır. Dövrün müxtəlif təbəqələrinin - polis pristavi, müstəntiq, həkim ekspert, məhkəmə, yüzbəsi - nümayəndələri soyuqlar başlanan vaxtda qəfildən bu məkana təşrif gətiriblər. Yayda buralar həddən ziyadə isti olduğundan, aqcaqanad, ilan-çayan tügən etdiyindən bütün məmurlar dağlıq yera - sərin İvanovkaya çəkilib istirahət ediblər. İndi gəliblər ki, “dövlət işlərini” görsünlər. Yazıda hadisələrin təsvirində reallıqdan kənar məsələlər, artıq söz və ifadələr işlənməmiş, fikir, məqsəd aydınlığı nəşr mətnində uyğun canlandırılmışdır.

“Şamaxı səfərindən” sərlövhəli yol qeydləri H.-b imzası ilə “Kaspi” qəzetiñ 1887-ci il (№28) nömrəsində işq üzü görübdür. H.Zərdabinin həyatı müşahidə qabiliyyəti, fəhminin itiliyi, problemlərə müasirələrdən fərqli olaraq qeyri-adi baxışı səyahətnamədə çılpaqlığı və maarifçi demokrat düşüncəsi ilə görünür. Bütün bunlar təbii ki, orta təhsilini Şamaxı və Tiflisdə alması, dünyagörüşünün Moskva universitetində oxuduğu zaman bilavasitə qabaqcıl rus ictimai-fəlsəfi fikrinin, inqilabi demokratizmin, K.A.Timiryazev, İ.I.Meçnikov və D.I.Pisarevin təsiri altında təşəkkül tapmasıydısa, Ç.Darvinin dünyaşörətli təkamül nəzəriyyəsini universitetdə öyrənib mənimsəməsi ilə də əlaqədar idi. Çernișevskini, Feyerbaxı və Bixnerin əsərləri də H.Zərdabinin görkəmli təbiətşunas alim və məşhur demokrat publisist kimi yetişməsinə səbəb olmuşdur. Miniatür hekayə, novella və təqnidə yazılarında olan elmilik, bədililik, üsul-idarənin qanunlarına etiraz olan kəskin yazılar onun təbiəti, xarakteri ilə yanaşı elmiliyinin gücündə irəli gəlirdi.

Darvinist alimin sərlövhə seçdiyi digər bir əsəri 1899-cu ilin (№98) 11 mayında “Kaspi” qəzetiñde “Canlı mənzərə” (səh.349) adı altında oxuculara təqdim edilib. Mətnədə süjet xətti boyu qəzəb, kinayə, humor hiss olunmaqdadır. Təhkiyənin sancımlı söz və eyhamları, ictimai mühitdən giley-güzəri ilk sətirlərdə əsəri felyetona bənzədir. Məzmunla tanışlıqdan sonra problemin qoyuluşu, həlli yollarının göstərilməsi, təbiət mənzərələrinin təsvirinin canlılığı, koloritliyi, dil-üsul xüsusiyyətləri, cümlə quruluşu və s. nəzəri komponentlər deməyə əsas verir ki, əsər nə məktub, nə də felyetondur. Kiçik epik janrı məxsus özünəməxsusluqları özündə ehtiva edən bu mətni məzmun bitkinliyinə, ideya daşıyıcılığını görə də məhz hekayə hesab etmək olar. H.Zərdabi sevgi-məhəbbətdən, mehr-ülfətdən, hicrandan deyil, əkinçilərin təbiətin bəlasına necə düber olmasından danışır. Gözəl üzləri güldürmək üçün yox, bitkileri xəstəlikdən xilas etməkdən ötrü müalicə dərmanlarının olmaması üzündən baş verən faciəni ürək ağrısı, yanlıqlı bir dillə

təsvir edir. Təhkiyəyi yüksək elmi təhsil alması, heyvanların saxlanması, bitkilərin əkilib-becərilməsini mükəmməl, pəşəkar alim səriştəsi ilə bildiyinə, hekayədə bir çox problem məsələlərə münasibət bildirməsi təbii və inandırıcı görünür. XIX əsrin sonunda nəşrimizdə yaranan bədii nümunələrə (N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, A.Şaiq və s.) diqqət yetirsək, Zərdabını M.F.Axundov ənənələrinin davamçısı və xələflərinin ötürücsü kimi dəyərləndirmək olar.

Araşdırımlardan aydın olur ki, H.Zərdabi sözü gedən illər “Kəşkül” qəzetiñdə də müxtəlif məzmunlu yazılar çap etdi. Sual-cavab formasında olan bu dialoq hekayələr yaşanan cəmiyyətin neqativ hallarına qarşı açıq və ya üstüortülü işarələrə bədii həllini təpibdir. Sual-cavab mətnlərində H.Zərdabi özünəməxsus fikirlər söyləyərək bəzi bəşəri problemlərin həlli yollarını göstərməyə dair elmi-nəzəri müddəələrini söyləmişdir. Bu pəncərədən süzülən işq səli sonrakı nəşlin yaradıcılığında manifest rolunu oynadı. “Kəşkül”də çap olunan yazıların sərlövhəsi də maraq doğurur. Bəzisi esse üslubundadır. Bu esselər bədii, publisist, filosof kimi cavablandırılmışdır. Sifahi xalq yaradıcılığından bəhrələnmə də bu mətnlərdə yox deyildir. “Əlbəttə, sual-cavablar, aforizmlər, miniatür janr baxımından hekayənin yalnız və yalnız elementlərini özündə eks etdi” - deyən tədqiqatçı A.Məmmədov fikrində haqlı olsa da, yazılıcaq və yaranacaq nəşr nümunələrinə yeni cığırın açıldığı gərməyə bilmir. Fikirlərimizi tədqiqatçı da təsdiqləyir: “Kəşkül” də elə hadisə və əhvalatlar var ki, təhkiyəsinə, quruluşuna görə hekayəyə ilk material, zəmin olmağa layiqdir” (səh.32).

Zərdabi xalqının acı həyatına ürəkdən yanan, insanları mənəviyyatca şikəst edib zədələyən, müti, qorxaq, mezlam hala salan ictimai səbəbləri bəzən dərinliyinə qədər görə bilməsə də, yaşadığı cəmiyyətə, onun qayda-qanunlarına qarşı bütün şürlü fəaliyyəti boyu narazlığını bildirib.

Bir səra - kiçikli-böyüklü qüsurlarına baxmayaraq (sözün düzü, H.Zərdabi özünü heç vaxt nasır saymayıb - B.B.) darvinist alim əsərlərində həyatın, təbiətin, obrazların təsvirində özünə xas yazı maneralarından geniş istifadə etmiş, surətlərin məkanını, mühitini, ayrı-ayrı adamlar, onların məşğuliyyəti, istifadə etdikləri əşyaların ləkəli, dəqiq verilməsinə, onu səciyyələndirməyə, bir yönünü işqlandırmağa uğurla nail olmuşdur.

H.Zərdabinin əsərləri deməyə əsas verir ki, (yaşanan ictimai quruluşun ciddi məsələlərinə toxunmaması, aktuallıq kəsb edən ideyaların irəli sürülməməsi və s.) onun kiçik hekayələri, nəşr ünsürləri olan digər nümunələri ideya-üslub, dil baxımından həm XIX əsrin ikinci yarısında bədii nəşrimiz üçün, həm də M.F.Axundzadə tərəfindən bünövrəsi qoyulan realist-satirik nəşr ənənələrinin ilə davamı kimi əhəmiyyətlidir.

Baba BABAYEV,
filologiya elmlər doktoru